

HELYTÖRTÉNETÍRÁS ÉS ÖRÖKSÉG: A LOKÁLIS TÖRTÉNELEM MEGSZERKESZTÉSE

Beszédmódok

Wolf Lepenies *Három kultúra* című könyvében¹⁵⁴ a szociológia beszédmódjának (ki)alakulását elemzi. Elemzése során arra a megállapításra jut, hogy a szociológia a 19. század közepétől kezdve az irodalommal vetélkedve igyekezett kisajátítani a társadalomról való beszélés jogát. Ez a versengés azzal a következménnyel járt, hogy a szociológia „harmadik kultúraként” ékelődött be az irodalmi és a tudományos beszédmód közé hol az egyik, hol a másik pólushoz közelítve. A szociológia elismert véleményformáló diszciplínává válása ugyanakkor az amatőrök napjának leáldozását jelentette (Lepenies 2001).

Hites Sándor egyik tanulmányában a történetírás diszciplínává válásának történetét követi nyomon (Hites 2003). Elemzésében a 19. századi történetírás kapcsán beszél a történelem és az irodalom viszonyáról, és Lionel Gossman nyomán úgy érvel, hogy a 19. századig történelem és írás viszonya problémátlan volt, ekkor ugyanis a történetírást az irodalom részeként tartották számon (Hites 2003: 243). A kettő közötti szakadás, azaz a történetírás tudománnyá válása csak a 19. század végén ment végbe (Hites 2003: 244). Ekkor azonban az ellenőrzés nemcsak arra terjedt ki, „hogy mely események játszhatnak szerepet egy történelmi elbeszélés megalkotásában, hogy mi számít történelmi ténynek, de azt is igyekeztek megszabni, hogy mi számít egy tárgy megfelelő bemutatásának.” Ezzel egyszerre viszont az irodalom is „bejelentette lemondását a történelem megítéléséről” (Hites 2003: 247). Ugyanakkor a 2000-es évektől kezdődően egy ezzel ellentétes irányú folyamatnak is tanúi lehetünk, melynek során felértékelődött a professzionalizáció előtti történészi gyakorlat (Hites 2003: 241).

A két szerző elemzésében egyaránt a történeti perspektívát alkalmazza. Gondolatmenetükben közös, hogy bár a társadalomtudományok (szociológia/történelem) és irodalom viszonyának elemzésekor arról a pontról indít, amikor a két fajta beszédmód között még nem vonhatók meg éles határok, végkövetkeztetése mégis az, hogy a kétfajta íráshagyomány mai, letisztult formája között éles határ húzható. Vagyis mindkét esetben a tudományos és irodalmi szöveg (illetve ennek megfelelően szépíró és tudós) között kimondatlanul is egyfajta bináris oppozíció tételeződik fel.

Ez a modell abban hibázik, hogy nem vesz tudomást azokról, a tudományos diskurzusban maguknak helyet kérő „betolakodókról”, laikusokról, akik sem az irodalom, sem

¹⁵⁴ A kötet (*Die Drei Kulturen: Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*) 1985-ben jelent meg, melyet rövid időn belül angolra is lefordítottak: *Between Literature and Science: The Rice of Sociology*. Cambridge, 1992. Magyar nyelven részlet belőle a *Szofi* hasábjain jelent meg (lásd Lepenies 2001.) Elemzésem során ez utóbbira támaszkodom.

a társadalomtudományok (szociológia, történelem, néprajz) beszédmódját nem uralják teljes mértékben. Megfelelő képzés hiányában az egyes beszédmódok működtetéséhez szükséges képességek/tudás helyett csupán rész-képességeknek vannak birtokában, s mint ilyen az általuk megfogalmazott szöveg(ek)re is a különböző szövegtípusok/ beszédmódok keveredése jellemző.¹⁵⁵ Ezek azok, akik számára az írás, esetünkben a (hely) történetírás és a helyi hagyományok leírása még nem professzió, csupán alkalmi cselekvés, a szabadidő jól (hasznos) eltöltésének módja. Ezt a kultúrát Wolf Lepenies nyomán szintén „harmadik kultúráként” értelmezhetjük, mely a népi és magas (irodalmi/tudományos) közé ékelődik, s mely „azokon a területeken virágozik fel, ahova a kutatás nem jutott el, az életvilág azon dimenzióit ragadja meg, amelyekbe a kutató, mint kívülről érkező személy, nem tekinthet be” (Keszeg 2005a: 335). Martin Lyons a 19. századi angol és francia munkásírók íráshabitusát vizsgálva a nonprofesszionális írói gyakorlatnak ezen fajtának meghatározására a betolakodó (*intrus*) terminust használja (Lyons 2008).

Jean-François Lyotard egyik magyarul is megjelent rövid írásában a metaelbeszélések hanyatlásáról, sőt likvidálásáról beszél, mely ugyanakkor „nem akadályozta meg, hogy a kis és kevésbé kis történetek továbbra is szójék a mindennapi életanyagát” (Lyotard 1993). A szerző tehát a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságra hívja fel a figyelmet.

Hermann Bausinger szerint a falu, mint önmagában zárt organizmus megszűnése/átalakulása a horizont felbomlásához/elmozdulásához és a szülőföld mai fogalmának elterjedéséhez vezetett, mely a tér újraértékesítésének szükségességét is maga után vonta (Bausinger 1995: 53–87), ez pedig új történelmek megszerkesztését teszi szükségessé (Keszeg 2015b: 371). Bausinger azt hangsúlyozza, hogy a manapság megrendezett számtalan helyi évforduló már létrejöttével is visszautal a helyi történelemre (Bausinger 1995: 83). Az ekként leírt *szülőföld hangsúlyozás* – mondja a szerző – az átmeneti ott-hontalanságból ered. A tudatosan használt otthonosság fogalma pedig – mely „a tágasságból a szűkösségbe” vezet – egyrészt szentimentális gyökerekkel rendelkezik, másrészt kompenzatív jellegű (Bausinger 1995: 82).¹⁵⁶

¹⁵⁵ A gondolatmenetet a francia olvasástörténeti iskola képviselőitől kölcsönöztem. Ezek a szerzők írott-nyomatott szövegek mindennapi használati módjait kutatják, s írás-olvasás bináris modelljének helyében javasolnak egy olyan modellt, mely rész-képességek – például csak olvasni tud, olvasni és aláírni tud stb. – sokaságával számol (vö. Kristóf 2002: 5–6).

¹⁵⁶ A szerző néhány bekezdéssel alább ezt a folyamatot a pedagógiai szülőföldelvi fogalmával írja le, melyet szintén „a térbeli expanzió háttéréből kell szemlélni. Ez az elv az – eredeti horizontok szétbomlásában tevékenyen részt vevő – oktatási intézmények közreműködésével vezet tudatosan vissza a horizontok által egykor lehatárolt térbe [...]. Ez a megállapítás gyakorlatilag azt jelenti, hogy a tradicionális javak – melyekből az ilyen megfontolások felé orientálódó tanítás nagyrészt kiindul – már egyáltalán nem tartoznak a gyermekek eleve adott külvilágához; sőt az egykor még a népre jellemző javak csaknem kizárólag oktatási javakként kerülnek a gyermekek elé. Ez a pedagógiát és a néprajzot rendkívül nehéz, máig hatóan alig tudatosított feladatok elé állítja. Mindenesetre a szülőföldelvet [...] átfogóbban kellene felfogni; értéke talán nem annyira a megismerés organikus kiterjesztésében rejlik, mint inkább az adott vidékhez kapcsolódó történelmi értékek közvetítésében. Így a gyermek szülőföldelménye sem tűnik el [...]. Az így felfogott szülőföldelvi segít abban is, hogy támpontot adjon a »letelepüléshez«, és élő szülőföldtudatot alakítson ki.” (Bausinger 1995: 82–83).

Ezeket a helyi történelem és hagyományok lehorgonyzásra szolgáló eljárásokat Pierre Nora az emlékezés helyei fogalmával írja le. Létrejöttüket azzal indokolja, hogy az emlékezetnek nincs már valódi közege (Nora 2010: 13). Amit ma emlékezetnek nevezünk – mondja a szerző – az már nem emlékezet, hanem történelem, amit az emlékezet felápolásának nevezünk, az nem más, mint az emlékezet beépülése a történelembe (Nora 2010: 20). Jan Assmann pedig az emlékezet térbeli és időbeli kötöttségei mellett annak konkrét mivoltára hívja fel a figyelmet: „Az eszméknek érzékelhető alakot kell öltetniük – írja a szerző – ahhoz, hogy bebocsátást nyerjenek az emlékezetbe.” – amire Assmann az *emlékezés alakzatai* fogalmát használja (J. Assmann 1999: 38–39). Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy az emlékek megőrzését és továbbítását már nem a közösségek, hanem az intézmények végzik. A *kollektív emlékezet* helyét a *kulturális emlékezet* veszi át, mely a múlt szilárd pontjaira irányul, a tényszerű múltat (történelem) emlékezetes múlttá alakítja. A múlt szimbolikus alakzatokká olvad (J. Assmann 1999: 53).

François Hartog pedig ezeket a múlthoz való viszonyulási formákat, a történelem megszerkesztésének és használatának módjait *időrezsimeknek* nevezi (Hartog 2006). A szerző amellet érvel, hogy napjainkban a jövőtől való rettegés és a múlt utáni vágyakozás a jelen abszolutizálásához vezetett, a jövőorientáltság helyét a *prezentizmus*, az autentikus múlt maradványait még őrző jelen kultusza veszi át. Ez azonban olyan jelen, mely már elmúlt még mielőtt teljes mértékben bekövetkezett volna. A haladásba vetett hitet a megőrzés gondja váltja fel. Az azonban, hogy a múltból mit kell megőrizni és kinek, illetve milyen formában kell megőriznie továbbra is bizonytalan marad (lásd Hartog 2006). Részben ebből a bizonytalanságból ered, hogy a helyi történelem megszerkesztésére irányuló törekvések már a kezdetek óta jelentkező, de az utóbbi időben egyre erősödő demokratizálódásnak lehetünk tanúi: a történészek, levéltárosok, néprajzkutatók, művelődéstörténészek mellett egyre több lelkes amatőr – a történelem helyi specialistáinak megannyi típusa – vállalkozik egy-egy település vagy kistérségi történetének megírására.

A történelem megszerkesztésének gyakorlatai

A francia írás- és mentalitáskutatás kutatócsoport tagjai szerint az amatőrök – a történelem helyi specialistáinak – térnyerése az írásbeliség térhódításával hozható összefüggésbe, melynek hatására megváltoztak a helyi kultúrák is: az írás nem csupán beemelődött a mindennapi használatba,¹⁵⁷ hanem minden közösség kitermelte a maga krónikását, hagyományainak, történelmi tudatának megörökítőjét is. Ennek a jelenségnek a felfutása Franciaországban az 1960–1980-as évekre tehető. Ezeknek a helytör-

¹⁵⁷ A mindennapi írás (*écriture ordinaire*) terminussal a francia írásantropológiai kutatások „az írás történetének azt a stádiumát nevezik meg, amelyben az írás beépül a mindennapi életvilágba, a mindennapok struktúrájába” (lásd Keszeg 2008: 166–170, illetve 171–172).

téneti témák iránt érzékeny – a legtöbb esetben amatőr – kutatóknak a motivációit a személyes gondolatok kifejezésének, megörökítésének szüksége, a helyi érdekek megjelenítése, valamint a hivatásos történészekkel szembeni bizalmatlanság motiválja. Szerzői a kétkezi munka ismeretének hiányát vetik a tudós réteg szemére (Mark 1997). Ezt a helyi történetírók által létrehozott történelmet a francia kutatások *rólunk szóló történelemnek (histoire à soi)*,¹⁵⁸ a helyi történelem hozzáférhetővé tételének, kisajátításának ezt a formáját pedig a *történelem domesztikálásának* (Fabre dir. 2000) nevezik. A francia írás- és mentalitáskutatási csoport kutatói tehát a helytörténetírással kapcsolatos kérdések antropológia aspektusát helyezték az elemzés középpontjába. A helyi múlt iránti érdeklődés és az identitás, illetve az idő patrimonizációja kapcsolatának kérdését vizsgálták. Ezek a kutatások elsősorban a helyi történelem szövegtípusait, megszerkesztésének és használatának kontextusait, a lokális történelem specialistáinak írói habitusait elemezték (lásd Mark 1997, Méchin–Maurer 1997, Fabre dir. 2000, Bensa–Fabre dir. 2001).¹⁵⁹

Erre egy remek francia példát mutat be Vera Mark, aki egy bennszülött (a helyi közösség tagjai közül kikerült) helytörténetíró, néprajzi gyűjtő, a Gascogne-i D. írásainak természetrajzát vizsgálja. Az elemzés rámutat, hogy az írásbeliség térhódításának hatására megváltozó népi/helyi kultúrák esetében az írás nem csupán beemelődött a mindennapi használatba (*közönséges iratok*), hanem minden közösség kitermelte a maga krónikását, hagyományainak, történelmi tudatának megörökítőjét. Ennek a folyamatnak a felfutása Franciaországban az 1960–1980-as évekre tehető. Ezeknek a helytörténeti kutatóknak a motivációit a személyes gondolatok kifejezésének, megörökítésének szüksége, a helyi érdekek megjelenítése, valamint a hivatásos történészekkel szembeni bizalmatlanság motiválja. Szerzői a kétkezi munka ismeretének hiányát vetik a tudós réteg szemére (Mark 1997).

A francia kutatások eredményeire támaszkodva¹⁶⁰ az erdélyi lokális történelem specialistáit és a helyi történelem alakzatait Keszeg Vilmos vette számba. A szerző a francia kutatások eredményeire támaszkodva azt nézte meg, hogy egy jól körülhatárolható régió – Aranyosszék – esetében a lokális történelemnek milyen formái, műhelyei és specialistái azonosíthatók, illetve milyen következményekkel jár az, ha „a történelem diszciplínából helyi szociális és kulturális tudássá, gyakorlattá alakul át” (lásd Keszeg 2006, 2007a, 2007b, 2008: 328–350). A szerző azt hangsúlyozza, hogy a folyamat, amely által a helyi közösség birtokba veszi saját múltját, megkonstruálja saját történelmét, sajátos univerzumot hoz létre. A folyamat révén a történelemtudomány helyi speciális tudássá és gyakorlattá alakul, ahol „a hangsúly a történelem tanulásáról áttevődik a történelem megszerkesztésére” (Keszeg 2008: 329–330). Kutatásai alapján a helyi történelmi em-

¹⁵⁸ A kutatás legfontosabb következtetéseit Keszeg Vilmos összegezte (lásd Keszeg 2008: 331).

¹⁵⁹ A francia kutatások eredményeinek rövid összefoglalását lásd: Keszeg 2008: 328–331.

¹⁶⁰ A francia írás- és mentalitáskutatási csoport helytörténeti irodalmat vizsgáló kutatási programjának eredményeinek összefoglalását lásd: Bensa–Fabre dir. 2001.

lékezet öt alakzatát azonosította. Ezek a toronygombirat, az egyházi és egyházkerületi monográfiák, a közigazgatási egységek monográfiái, a tananyagként kidolgozott településtörténetek és a településmonográfiák. Ezek szerzői többnyire a helyi értelmiségi rétegből kerülnek ki (papok, tanítók, tanárok), de több esetben egyszerű parasztemberek is hozzálátnak a helyi történelem megírásához. Ennek megfelelően a helyi történetírás műhelyei az egyházban, az iskolában, a helyi specialista lakásán állandósultak (Keszeg 2007b). 2015-ben pedig a téma kapcsán végzett recens kutatások eredményeiből *Lokális történelmek. A lokális emlékezet alakzatai* címmel tanulmánykötetet szerkesztett (Keszeg szerk. 2015).

A fent említett kutatások ösztönző hatására született a jelen tanulmány szerzőjének néhány írása is, melyek két Maros megyei település (Sáromberke és Marossárpatak) példáján keresztül elemezik azt, hogy a helyi történelem megszerkesztésének kik a specialistái és milyen műfajai vannak használatban (lásd Vajda 2005, 2007, 2012, 2015d).

A hagyományok, a helyi történelem megszerkesztése tehát nem egyedi jelenség, Erdélyből több hasonló példa említhető. Ezek közül itt csupán néhányat mutatnék be.

Győri Klára önéletírása (Győri 1975) egyben Szék közelmúltjának, erkölcsi normáinak, szokásainak „alulnézetből”, belülről történő megvilágítását is adja. S mivel ez a kép nincs szinkronban a falu önmagáról, valamint a tudománynak és a szépirodalomnak a faluról kialakított képével, a művet és szerzőjét hosszú időn keresztül érték támadások mind a helyi közösség, mind a külvilág részéről (Keszeg 2002: 147–178). Munkája azonban egy egész sor széki számára jelentett ösztönzést, mára már közel 20 széki (önélet-rajz)íróról (betolakodóról) van tudomásunk.

Szabó Miklós szilágybagosi származású parasztkrónikás 1907. május 17-én született tízgyermekes család második gyermekeként. Minden vágya az volt, hogy tovább tanulhasson, de a szülők nehéz anyagi körülményei és az egyre romló gazdasági helyzet ezt nem tette lehetővé. Gazdálkodó ember maradt, aki szabad idejében versírással és a szülőfalujára vonatkozó adatok gyűjtésével foglalkozott.

Ez utóbbi feljegyzéseket tartalmazó füzetének címe így hangzik: *Szilágybagos község és egyház története 1205–1960. (Feljegyzések, azaz történelmi adatok tizenegy darab fényképpel együtt. Összegyűjtötte az utókor számára 1956–59 telén Szilágybagoson Szabó Miklós).* A falura vonatkozó történelmi adatok összegyűjtése mellett *Emlékezzünk a régiekről* és a *Hiteles falusi történetek* című írásairól kell itt szót ejteni, melyek olyan „a községben előfordult nevezetesebb, de egyszersmind mulatságos dolgokat [tartalmaznak] amelyek a községünkben tényleg meg is történtek. Úgy a régi időben, valamint napjainkban, mely érdekes szórakozást nyújt azoknak, akik a múlt iránt érdeklődnek.”

Írói szándékáról pedig így vall: „a legjobb tudásom szerint szedgettem össze a múltnak ködéből az eseményeket, mint elhullott és értékes gabonakalászokat, hogy egy szép koszorúba helyezzem az utókor számára” (Major 1999).

Kiss István, a Szamosújvártól mintegy 18 km-re fekvő, elszigetelt Szépkényerűszentmárton krónikása 1912-ben született. Élete során sok mindent átélt és megtapasztalt,

sok mindenben hitt és csalódott, s ezek az események mélyen beleivódtak emlékezetébe. Az „írás örömét” Gazda József néprajzkutatóval történő találkozása révén tapasztalta meg. Első fázisban az írás mintegy kényszermegoldás volt: mivel Kiss István nem tudta magát élő szóban kellőképpen kifejezni, felajánlotta a gyűjtőnek, hogy kérdéseire inkább írásban válaszol. Első írásai tehát a gyűjtő kérdéseire adott válaszok voltak, de később már a kérdések hiányában is az íráshoz fordult. Így vall erről: *„hogyan feledjek és figyelmemet lefoglaljam, írni fogtam, feljegyezvén minden régi itt történt dolgokat, szokásokat, az itt élő emberek életmódját, küzdelmeiket a mostoha élet közepette. Amíg eddig volt visszamenőleg és az időtől amíg én visszaemlékezem. Amelyben biztos voltam. És amennyit a hivatalos iratokból kieszedhettem.”*

Vizek sodrása címen megjelent könyve leginkább élettörténet keretébe ágyazott falutörténetnek tekinthető, ahol e két sík folyamatosan egymásba játszik. A helytörténeti adatok főleg a második (*Népem sorsa*) és a harmadik (*Falum sorsa*) fejezetekben vannak túlsúlyban (Kiss I. 1998).

A sort tetszés szerint lehetne folytatni tovább, hiszen már könyvtáryira duzzadt az Erdélyben napvilágot látott memoárok, naiv helytörténeti, néprajzi jellegű írások száma is. Amit azonban szemléltetni szeretnék, arra e néhány példa is elegendő: a helyi tudás, a helyi történelem megírása egyre inkább az ilyen téren képzetlen, helyi specialisták kezébe került.

A falutörténetek és a helytörténetírás alakulása

A falutörténet a polgári társadalom kialakulásával egy időben született (Egyed 1981: 7), benne a lokális múlt iránti érdeklődés, a lokális történelem megszerkesztésének általános emberi/közösségi igénye csapódik le. Olyan „pótlólagos eljárás” eredménye, mely a globalizációt a regionális, a helyi felé fordulással kompenzálja (Marquard 2001: 11).

A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* meghatározása szerint „a helytörténet a történetkutatás konkrét helyszíni alkalmazása. [...] Kiterjedhet múltjukban azonosságot hordozó, körülhatárolt terepegységekre (utca, falu, város, megye, tájegység) vagy olyan helyi együttesekre (iskola, üzem, vállalat, intézmény, egyesület), amelyeknek a tagjait, alkotóelemeit kapcsolat fűzi egybe, múltjukban pedig sajátos, egyedi vonások is fellelhetők. Tartalmilag az életviszonyok összességét vagy az életterület valamilyen részletkérdését öleli fel. Forrása az írott dokumentum, a tereptárgy, az emlékezet. Módszere a rögzítő, leltározó jellegű leírástól a monografikus elemzésig változatható. Közlési formája a múltban gyakran az útleírás, újabban a különböző tudományágakat ötvöző monografikus szerkesztés vagy a történetírás valamelyik ágazatának megfelelő, hagyományos feldolgozási mód” (Balogh 1991: 34).

A helytörténeti munkák írásának, valamint a kész művek helyi használatának, a lokális társadalomban betöltött szerepének vizsgálatát több tudományterület, köztük a történettudomány, könyvtártudomány és a néprajztudomány is vizsgálati körébe vonta.

A témára reflektáló – főleg történészek és levéltárosok által készített – munkák jelentős része a kutatás (adatgyűjtés), a monográfia szerkezetének kialakításával, a vizsgált témákkal valamint a nyelvezettel kapcsolatos gyakorlati kérdéseket járja körül, tehát elsősorban a falutörténetek készítői számára, útmutató gyanánt készült (pl. Demeter B. 1931, Eszenyi 2000, Jancsó 1934, Stier–Szász 1980, Szántó 1997, Veres 1999, Pejin 2008). A falutörténetek írásával és a kész munkák természetével kapcsolatos kérdéseket teoretizáló kutatások száma ez előbbieknél jóval szerényebb és a téma nyújtotta lehetőségekhez képest igen szűk körben mozog. A helytörténeti érzékenység kialakulásának és a monográfia-írás korszakainak bemutatása (lásd Csorba 2000, Élesztős 2000, Varga B. 2014), valamint a helyi kiadású helytörténeti monográfiák számbavétele (pl. Szilágyi 1984a) mellett a monográfiákban található információk – elsősorban társadalomtudományi – fontosságának és az elkészült művek hasznosíthatóságának kérdését (Szilágyi 1984b, Horváth 2007), valamint néhány módszertani kérdést jár körül (lásd Vörös 1972, Egyed 1981, Gyáni 1990, Imreh 1993, Korompai 1990, Mályusz 2003, Benda 2005).

Az 1980-as évek végén az erdélyi honismereti irodalommal és helytörténetírással kapcsolatos ismereteket és eredményeket a *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* számára Balogh Edgár (1991) és Tövisi József (1991) foglalta össze. 2010-ben az *Adatbank. Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár* részét képező *Romániai Magyar Lexikon* számára pedig Keszeg Vilmos foglalta össze a lokális történelmek, kérdéskörét. Meghatározása szerint „a lokális történelmek a település, a lakóter, a lakosság, a nemzetségek, az egyének, az épületek múltját, múltjának eseményeit tartalmazó narratívumok, a lokális identitás reprezentációi.”¹⁶¹ A témát elméleti és módszertani szempontból foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom összegyűjtését és rendszerezését Bárdi Nándor végezte el, aki az *Adatbank* weboldalán egy olyan *Helytörténeti és honismereti módszertani digitális szövegtárat*¹⁶² hozott létre, mely mintegy 63 címet tartalmaz. A művek között tankönyvek és kézikönyvek, módszertani kérdésekről, a honismereti- és helytörténetírás feladatairól és jelentőségéről és a forráshasználatról szóló munkák, illetve a helytörténeti irodalmat összegyűjtő bibliográfiák találhatóak, melyek mind a honismereti- és helytörténetírók munkáját hivatottak segíteni.

A rendszerváltást követő években több kutató is elkészítette egy-egy régió honismereti és helytörténeti bibliográfiáját.¹⁶³ Jakab Albert Zsolt az általa összeállított *Romániai magyar néprajzi bibliográfiában*¹⁶⁴ külön alfejezetet szentelt a helytörténeti munkák, pontosabban a *faluleírások* számbavételének. A bibliográfia, mely 2007-ig megjelent műveket veszi számba, mintegy 420 tételt tartalmaz (lásd Jakab összeáll. 2007).

¹⁶¹ Elérhetőség: <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=10> (letöltés ideje: 2021. november 18.).

¹⁶² Elérhetőség: <http://adatbank.transindex.ro/belso.php?alk=100&k=5> (letöltés ideje: 2021. november 18.).

¹⁶³ A teljesség igénye nélkül lásd: Jakab összeáll. 2003, Jakab–Kinda összeáll. 2012, Keszeg 1998b; Keszeg–Pozsony szerk. 2001.

¹⁶⁴ Elérhetőség: <http://kjnt.ro/neprajzibibliografia/> (letöltés ideje: 2011. november 18.).

A helyi történelem iránti érdeklődés korszakai

A lokális történelmek létrejötte a 18. századtól követhető nyomon, ekkor indulnak meg az egyes régiók és települések történelemmel való ellátására irányuló törekvések (lásd Keszeg 2008: 349). A tudományos megalapozottságú helytörténeti kutatások első nagy hulláma azonban a millenniumi ünnepek előkészítése körül kialakult lázas munkálatoknak köszönhetően indult el, s ez a lendület kitartott egészen az I világháborúig. Ebben az időszakban jelentek meg azok a többkötetes kézikönyvek (pl. Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*, vagy *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*), melyeket a falutörténetek írói ma is előszeretettel idéznek.

Az 1860–1870-es évektől indult be a megyetörténetek írása. Ezek módszertanát Pesty Frigyes dolgozta ki és tette közzé a *Századok* 1872/6-os számában (Pesty 1872). Majd 1894-ben ezt felülbírált és új tervezetet készített Tagányi Károly (Tagányi 1894). Ugyancsak ebben az időszakban jelentek meg az első tájmonográfiák várostörténetek, egyháztörténetek és családtörténetek is. A falumonográfiák ebben az időszakban még ritkaságszámba mentek. Az egyes falvak történetét rendszerint belefoglalják a megyei monográfiákba, illetve helyet kapnak a családtörténetekben is (lásd Csorba 2000: 410–421).

A Trianoni békeszerződés következtében kialakult új országhatárok a helytörténetírás alakulására is hatással voltak, hiszen a történeti források egy része – a megváltozott országhatárok miatt – a kutatók számára elérhetetlenné váltak. Ez a magyarországi és az erdélyi helytörténeti kutatást egyaránt érintette (lásd Csorba 2000: 425).

A vármegyei monográfiák története sorában új fejezetet jelentett Mályusz Elemér *Turóc megye kialakulása* című, 1922-ben megjelent kötete hozott. Ennek mintájára az 1930-as évek végétől *Magyarság és nemzetiség* címmel sorozatot indított, de csak az két kötetig jutott. 1927–1942 között Ladányi Miksa *Magyar városok és vármegyék monográfiája* címmel rendezett sajtó alá egy sorozatot, amelyben 36 kötet látott napvilágot. A *Település és népiségtörténeti értekezések* sorozatban viszont már 8 kötet jelent meg 1938–1943 között. A Kniezsa István által szerkesztett *Településtörténeti tanulmányok* sorozatban mindössze két kötet láthatott napvilágot 1943–1944-ben. Az Erdélyben született helytörténeti művek közül megemlíthető Kós Károly *Kalotaszeg* (1932), a Lukinich Imre szerkesztette *Nagyenyedi album* (1926), a Csutak Vilmos szerkesztésében megjelent *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára* (I–II. 1929), vagy Szabó T. Attila szerkesztésében napvilágot látott *Szolnok-Doboka magyarsága* (1944) (lásd Csorba 2000: 422–427).

A hagyományos témák mellett a korszakban jelent meg a turisztikai irodalom, mely „olyan útikalauz-sorozatot mutatott fel ebben az időszakban, amelyet máig sem tudtak meghaladni. Helytörténeti forrásmunkának számítanak ezek a kötetek, amelyek település- és műemléki leírásai alapos helyszíni és szakirodalmi kutatáson alapulnak” (Csorba 2000: 247).

A helytörténeti kutatások felé fordulás az első világháború után a kisebbségi létbe szakadt erdélyi magyar társadalom számára a nemzetiségi identitás felmutatásában és megerősítésében, a szülőföldre való ragaszkodás kinyilvánításában és hangsúlyozásában játszott szerepet. Ezzel is magyarázható, hogy két világháború között a korábbi időkhöz képest nagyobb számban jelentek meg falumonográfiák. Ezek között történeti munkák és szociográfia-jellegű írások egyaránt előfordulnak (lásd Csorba 2000: 425). Erdélyben a falutörténetek írására pozitívan hatottak a Dimitire Gusti-féle szociológiai iskola eredményei is, melyeket a szélesebb magyar közönség Venczel József munkája (Venczel 1935) révén ismerhetett meg. Ennek hatására dolgozta ki a Brassó környékén kibontakozó Általános Gazdasági és Ipari Szövetkezet (AGISZ) az Orbán Balázs-jubileum alkalmából egy falumonográfia-sorozattervét, mely nagyvonalú állapotrajzot kívánt adni a romániai magyarság életéről. A cél érdekében átdolgozta és kibővítette az *Erdélyi Fiatalok* falukutató kérdőívét, mely – ha a megvalósításig nem is jutott el – de hozzájárult az erdélyi magyar önismereti irodalom szemléletének kialakításához és számos kisebb-nagyobb helytörténeti munka létrejöttét inspirálta (lásd Balogh 1991). A falukutatásra élenkítőleg hatott a bécsi döntés is, a visszacsatolt területeken ugyanis több helyi kezdeményezés is indult. Észak-Erdélyben ekkor készült el a *Székelyföld írásban és képen* címet viselő összefoglaló munka (Dávid szerk. 1941), de a korszakban számos – helyi tanítók, tanárok által készített és máig kéziratban maradt – helytörténeti tanulmány is született.

A második világháború után újabb kihívással kellett szembenéznie a helytörténetírásnak. A kommunista hatalom berendezkedése után ugyanis „a helytörténeti monográfiák [...] készítőitől elvárták, hogy egyértelműen »domborítsa ki« az 1945, a felszabadulás utáni időszakban elért »fejlődést«, s erőteljesen állítsa szembe az előző, »elnyomó« korszakkal” (Csorba 2000: 430–431). Ugyanakkor az 1960-as évek óta a helytörténeti kutatás publikációs lehetőségei ugrásszerűen megszaporodtak (lásd Csorba 2000: 433). Erdélyben valóságos mozgalom alakult ki (Egyed 1981: 7), a helytörténeti munkák és településtörténetek elsősorban kulturális és közművelődési folyóiratok és magazinok (*Falvak Dolgozó Népe*, *Korunk*, *Művelődés*, *Megyei Tükör*, *Bihari Napló* stb.) hasábjain jelentek meg nagyobb számban, de a megyei lapok is közöltek helytörténeti adalékokat.

A kommunista rendszerek bukása után a helytörténetírás újabb lendületet vett. Erdélyben már az 1990-es évek elejétől számos regionális lap és folyóirat teret biztosított hosszabb-rövidebb településtörténetek, helytörténeti írások közzlésére, a könyvkiadás terén azonban csak az 1990-es évek végétől érezhető jelentős növekedés. A helytörténeti munkák megszaporodása azzal is összefüggésbe hozható, hogy már közvetlenül a rendszerváltás után különböző pályázati kiírások jelentek meg a honismereti-helytörténeti tanulmányok készítésének serkentése céljából. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület például már 1991-ben újraindult lapjának első számában felhívást tett közzé, melyre összesen 77 pályamunka érkezett be (lásd Imreh 1993).

Nagyváradon 1992-ben Dukrét Géza vetette fel egy honismereti szövetség megalapításának a gondolatát, illetve dolgozott ki egy tervet a helytörténeti és néprajzi ku-

tatómunka megszervezése, valamint emlékhelyek létesítése és ápolása érdekében. „E tervzetbe – írja – belekerült az is, hogy az emlékhely bizottság honismereti kiadványsorozatot indít *Partiumi lapok* címmel, valamint egy ismertető füzetet műemlékekről és emlékhelyekről *Emlékhely Kiskönyvtár* címen” (Dukrét 2015: 29). Az egyesületet 1993-ban sikerült bejegyezni, az azóta eltelt negyedszázadban az egyesület számos konferenciát szervezett és 1997-től kezdődően több mint 100 helytörténeti és honismereti kiadványt jelentetett meg (Dukrét 2015: 29).

Az erdélyi településtörténet-írás szempontjából a 2000-es évek hoztak újabb lendületet, amikor egyre több önkormányzat nyújtott anyagi támogatást a fennhatósága alá tartozó települések történetének megírásához és kiadásához. Ugyanakkor itt kell megemlíteni, hogy Magyarországon a 2000 évek elején, az egykori vármegye monográfiák szellemében *Száz magyar falu* címmel indult sorozatot, melynek keretében két erdélyi település (Szilágynagyfalu és Zabola) monográfiája is megjelent. Ehhez a kezdeményezéshez hasonló a Kovászna Megye Tanácsa által 2012-ben kezdeményezett *Székelyföld települései* című sorozat, melynek célja „a megye összes településéről monográfiát [...] megjelentetni.”¹⁶⁵ A sorozatban az elmúlt években mintegy fél tucat székelyföldi település monográfiája látott napvilágot.

Kik ír(hat)nak falumonográfiát?

A 19. század második felében még a korszak meghatározó történészei csaknem kivétel nélkül foglalkoztak helytörténeti kutatással is. Ők készítették, vagy az irányításuk alatt készültek az egyes vármegye múltját bemutató műveket, de szívesen vállalkoztak egy-egy település múltjának megírására is. A falutörténet írásban azonban már a 20. század elejétől kétfajta tendencia is erőteljesen érvényesült. A történészek mellett, akik sok esetben valamilyen személyes kötődés miatt vállalkoznak egy-egy település múltjának feltárására, megjelennek az „írói babérokra vágyó dilettánsok” (Mályus Elemér), a lelkes amatőrök és a történeti kutatást iparszerűen űzők is, akik mindinkább a maguk számára sajátították ki ezt a területet. Ennek az lett a következménye, hogy egyre élesebben elhatárolódtak egymástól a „történészek” és a „helytörténészek” (lásd Csorba 2000: 409). Mivel a professzionális történetírás szinte teljesen lemondott és kivonult erről a területről, a falutörténetek legnagyobb része a legalapvetőbb szakmai követelmények betartását is nélkülözi.

A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* szócikkeinek áttekintése a romániai magyar helytörténetírás gazdátlanságáról tanúskodik. Szinte nincs még egy olyan tudományterület, ahol ennyi betolakodóval kellene számolni. Az írók között orvosok, mérnökök, papok, tanárok és tanítók, újságírók és egyszerű parasztemberek egyaránt megtalálhatók.

¹⁶⁵ Tamás Sándor Kovászna Megye Tanácsának elnöke bevezető szavai a sorozatot indító *Háromszék honismereti bibliográfiája* című kötetéhez (lásd Jakab–Kinda összeáll. 2012: 7).

Az Erdélyi Múzeum Egyesület 1991-ben újraindított folyóiratának első számában meghirdetett honismeret-helytörténeti pályázatára beérkezett művek elemzése azt jelzi, hogy „a munka dandárját a tanárok vállalják magukra. A többségükben történelemtanári, nyelv- és irodalomoktatói egyetemi végzettségű szerzők a szülőföld tanulmányozását az úgynevezett államvizsgák, fokozati vizsgák kötelező penzumaként szívesen vállalók azok, akikből a pályázók nagyobb számmal rekrutálódnak.” (Imreh 1993: 137.) A vidéki tanárok számára ugyanis egyfajta kompenzációs tevékenység (lásd Odo Marquard) a helyi múlttal foglalkozni. Annak ellenére, hogy a muzeológusok, levéltárosok és könyvtárosok rendelkeznek a kutatásra a legjobb feltételekkel, számuk elenyésző. Agronómus, mérnök, lelkész, orvos, időt töltő nyugdíjas ember és egyetemre járó fiatal szintén szerepel a pályázók között (Imreh 1993: 137).

A Maros megyében megjelent falumonográfiák számbavétele alkalmával szintén hasonló állapotokkal találkozhattunk, a szerzők között 7 református és 1 unitárius lelkész; 7 tanárt (2 történelem, 1 magyar nyelv és irodalom szakos, 1 zenetanár, 3 beazonosítatlan); 3 tanítót; 1 óvónőt; 1 szobrászművészt; 2 orvost; 1 állatorvost; 1 művelődéstörténészt; 3 történészt; 4 „néprajzi író”; 1 levéltárost; 1 lapszerkesztőt és 5 egyéb foglalkozású személyt (falufelélős, presbiter, köztisztviselő) azonosítottunk. Ez azt jelzi, hogy a nyomtatásban megjelent falumonográfiáknak csak elenyésző részét írták szakemberek, nagyobb részük helyi elit, az amatőrök munkája. Illetve van néhány olyan falumonográfia is, melyet szakember és helyi értelmiségiek közösen készítettek. A kéziratban maradt falutörténetek esetében ez az arány még erőteljesebben az amatőrök javára billen.

A falumonográfiák készítőit adatokkal és tanácsokkal ellátó, vagy az írásban is szerepet vállaló mentorok elsősorban a régió/megye területén működő tudományos műhelyekben (pl. Gheorghe Șincai Társadalomtudományi Kutatóintézet, Állami Levéltár) dolgozó történészek és a levéltárosok közül kerülnek ki, de akad a segítők között néprajzkutató is.

Ez kihat a létrejött művek szemléletére, nyelvezetére és a népi kultúráról alkotott képükre is. A helyi írók esetében, minthogy saját kultúrájukról írnak „a hagyományt saját életviláguk, kapcsolati környezetük részeként élik meg és tárják fel” (Keszeg 2005a: 335). Azok a településtörténetekben, melyeket történészek és levéltárosok, vagy azok segítségére támaszkodó helyiek írták az a múlt jelenik meg, melyet a klasszikus történeti munkák és kézikönyvek, illetve a levéltári források őriznek. A helyi hagyomány nem kerül részletes bemutatásra, csupán vázlatosan, mintegy függeléként jelenik meg.

Források és forráshasználat

A falumonográfiák készítői elsősorban a kéznél levő, könnyen elérhető forrásokra támaszkodnak. Elsősorban a helyben megtalálható, az egyházi, iskolai, ritkábban községi levéltárban található iratok adataira hagyatkoznak. A 20 század negyvenes éveitől készült munkák a nemesi családok irattárát is gyakran felhasználták. Az egyházmegyei,

megyei vagy állami levéltárak adatait azonban ritkán hasznosítják, ezek akkor kerülnek be a kutatásba, ha a falumonográfia írásában szakemberek is részt vesznek, vagy teljes egészében ők írják. A levéltárakban fellelhető dokumentumok közül elsősorban a narratív természetűeket kedvelik, mint a *Historia Domus*, a *Presbiteri jegyzőkönyvek*, de a gyakran használt források közé tartoznak az egyházi anyakönyvek, a pápai tized-jegyzékek és úrbéri összeírások is. Ez utóbbiak adatait sokszor közvetve, már megjelent összefoglaló munkákból idézik. A levéltári dokumentumok felkutatását, a dokumentumok közötti eligazodást a levéltárak őrői (levéltáros, lelkész, tanár stb.) segítik. Ezek a munkák leggyakrabban csak azokat a dokumentumok hasznosítják, melyek tartalmát a levéltárak munkatársai már korábban is ismerték, s az egyes helyi levéltárak anyagának módszeres áttekintésére nem kerül sor. A falutörténetek emellett gyakran hivatkoznak parasztirattárak dokumentumaira is.

A források egy másik jelentős csoportját azok a többnyire a 19. század végén, 20. század elején készült kézikönyvek, szótárak és oklevéltárak képezik, melyek az egykori monarchia vagy annak egy-egy nagyobb régiója történeti anyagát próbálják rendszerezni, feldolgozni. A szerzők által gyakran hivatkozott művek közé tartozik Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*, Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, *A Magyar Korona Országainak Helynévtára*, a *Székely Oklevéltár* stb. A település történetével kapcsolatos korábban közölt írásokat és kéziratot munkákat szintén idézik.

A közösség idősebb tagjainak visszaemlékezéseit a szerzők szintén gyakran beépítik a falutörténetek szövegébe, az adatközlő személyek azonosítására, valamint a szolgáltatott adatok szakszerű idézésére azonban ritkán kerül sor.

A helyi történelem megörökítésének mozzanatai

Keszeg Vilmos egyik tanulmányában azt vizsgálta, hogy az etnográfiai leírás visszakerülve a helyi társadalomba milyen funkciót tölt be, hogyan válik olvasmánnyá. A szerző a tanulmányban a hagyományok megörökítésének négy fontos mozzanatát azonosítja, melyek a következők:

- „1. Szaktudás birtokában a gyűjtő speciális foglalkozást végez egy számára idegen környezetben
2. A szerző/gyűjtő egy közösség tagjaira, kultúrájára vonatkozó tudását szerzői koncepció valamint tudományos konszenzusok alapján szelektálja és megszerkeszti. Ezáltal magának szerzői státust szerez, illetve az olvasókat informálja a reflektált közösségről szerzett tapasztalatairól: feltárja a megfigyelt és kikérdezett evidenciákat és titkokat.
3. Az olvasóban különböző attitűdök alakulnak ki a reflektált közösség irányában, amely attitűdöket (elismerés, tisztelet, irónia, elítélés) adódó alkalommal érvényesíteni kezdenek.

4. A reflektált közösség szembesül a személyes narratívumok keretébe foglalt (élet-történeti, igaztörténeti keret) saját hagyományaival” (Keszeg 2005a: 317).

Ezek a mozzanatok a falutörténetek megszerkesztésének esetében is érvényesnek tekinthetők.

Írói attitűdök

„»A történész – idézi Fernand Braudelt Horváth Gergely Krisztián – valójában csak saját országának történelmében érzi otthon magát, szinte ösztönösen érzi fordulatait, csavarjait, furcsaságait, gyengeségeit«. Kikre lenne ez az állítás még inkább igaz, folytatja a szerző, „ha nem a helytörténészekre, akik nemcsak alaposan ismerik a településüket, de érzelmileg is erősen kötődnek minden szeletéhez?” (Horváth 2007: 96.) A falutörténetek szerzőinél mégis gyakran találkozhatunk valamilyen titkolt, vagy nyíltan kimondott kisebbségérzettel (lásd Vörös 1975: 120). Gyakran szabadkoznak képzettségükből és felkészültségükből adódó hiányosságaik, a forrásfeltárás és adatgyűjtés egyenetlenségei, a téma feldolgozásának és kidolgozásának, valamint a nyelvezet következetlenségei miatt.

Az időhöz való viszonyukat tekintve a falumonográfiai írói között szintén jelentős eltéréseket észlelhetünk. Számos különbség érzékelhető arra nézve, hogy milyen történelem kerül letétbe helyezésre (a régmúlt, a jelen, vagy a kettő együtt), mekkora időszak kerül birtokba vételre, milyen narratív technikát alkalmazva (felsoroláson alapuló kronológia, vagy elbeszélésen alapuló leírás), mekkora terjedelemben (néhány tíz, vagy több száz oldalon) vagy milyen vezérfonalat követve (korszak- vagy témaorientált bemutatás) készülnek.

Ez a történelem eltérő szemléletet és eltérő írói habitusokat jelez. A szerzők egy része csak a „régmúlt” iránt érdeklődik, s csak a második világháborút megelőző időszak bemutatására vállalkozik (pl. Szabó Miklós). Ezeknek a szerzőknek az írói magatartására – Hankiss Ágnes én-ontológiákról szóló elemzésének (Hankiss Á. 1980) fogalomhasználatával élve – a *kompensatív* stratégiatípus jellemző. Mások épp ellenkezőleg csak a jelen/közelmúlt eseményeire koncentrálnak. Ezekben az esetekben a François Hartog által *prezentizmus*nak nevezett időszak szemlélet érvényesül, ahol a jelen félmúltként vagy eljövendő múltként kerül megtapasztalásra. Ezek a szerző tulajdon képen nem a közösség múltját kutatják, hanem a jelen állapotokat kívánják archiválni. Ezek a szerzők *dinasztikus* írói magatartással rendelkeznek.

A falumonográfiai legnagyobb része esetében azonban a múlt és a jelen (közelmúlt/félmúlt) eseményei egyaránt szerepelnek, vagy úgy, hogy a jelenről minden fejezet végén adnak egy helyzetképet (pl. Nagyernye), vagy úgy, hogy az egyes fejezeteken belül jelen és múlt folyton váltakozik, keveredik, egyforma súllyal van jelen. De közös bennük, hogy nem alkalmaznak következetes periodizációt, a bemutatás során a történeti korok gyakran egybemosódnak.

A történelem- és hagyomány szemlélet a szövegek nyelvezetére is hatással van. A tudományos művekre jellemző nyelvezet gyakran keveredik biblikus és „nemzetieskedő” (lásd Imreh 1993: 142) megfogalmazásokkal.

A falumonográfiák írásának és megjelenésének időpontjai

A falutörténetek megírásának/kiadásának különböző ünnepi alkalmak nyújtanak keretet. A nemzeti térben ilyen alkalmaknak számítanak a millenniumi év, a századforduló a millezcentenárium éve vagy a harmadik évezred kezdete. De a 20. századi történelmi események szintén serkentőleg hatottak a helytörténeti kutatásokra. Erdélyben az anyaországtól való elszakadás, Észak-Erdély visszacsatolása, vagy az 1989-es rendszerváltás szintén meghatározó korszakhatároknak számítanak. Ezek az ünnepi vagy sorsfordító események alkalmat kínáltak arra, hogy a tudomány vagy a politikai elit egyes képviselői felhívások, kutatási programok révén próbálta serkenteni/szabályozni a helytörténeti kutatásokat.

A millezcentenárium és a harmadik évezred apropóján a Maros megyei *Népújság* hasábjain dr. Szabó Miklós több cikkben is hangsúlyozta a falutörténetek írásának szükségességét és adott tanácsokat az adatgyűjtéssel és a szövegezéssel kapcsolatosan.¹⁶⁶ Ennek a segítő munkának szükségességéről így vall:

„A magyar államiság ezeréves fennállását köszöntő-ünneplő rendezvények évének végéhez értünk. [...] Az ünnepség kezdetén úgy véltük, az ezeréves magyar államiság bensőséges köszöntésének jegyében, más rendezvények és ünnepségek mellett, helyes volna, ha falvaink értelmiségije – történelem-, magyar- vagy éppen más tanárok, lelkészek, tanítók stb. – felvállalnák falujuk történelmi múltjának feltárását és megírását, kimutatva a századokra visszanyúló történelmi gyökereket, hozzájárulva egy életerőt nyújtó, megmaradást biztosító tudat kialakításához, meghonosításához. E vélemény nyilvánításának helyet adott oldalain a *Népújság* is.

Most, a magyar államalapítás ezredik évfordulójának szentelt rendezvények végén helyesnek véljük néhány szóban kitérni a falutörténet-írás időszerű kérdéseire. Szükségesnek tartjuk ezt azért is, mivel az Erdélyi Múzeum Egyesület 2001. évi gyűlésén Egyed Ákos kolozsvári történész, a Magyar Tudományos Akadémia kültagja joggal állapította meg, hogy bizony napjainkban »burjánzik a falutörténet-írás«.¹⁶⁷

Ezeket a szövegeket nem csupán a jobbító szándék iratja. A státusteremtés szándéka is ott motoszkál a cikk szerzőjében:

„Miért éppen mi vállalkozunk erre? Ki kért fel, ki adott jogot, hogy szóljunk a kérdésben? Úgy érzem, amikor a XX. század végén, pontosabban 1992-ben Pál-Antal Sándor kiadta *Backamadaras 600 éve* c. kötetet, illetve Nagy Géza, akkori sáromberki lelképász-

¹⁶⁶ *Népújság*. 2000 január 18., kedd, LII. évfolyam 13., 2001. augusztus 14., kedd, LIII. évfolyam 188. sz., illetve 2001. szeptember 13., csütörtök, LIII. évfolyam 214. sz.

¹⁶⁷ *Népújság*. 2001. augusztus 14., kedd, LIII. évfolyam 188. sz.

torral, Berekméri D. Istvánnal és Tonk Sándorral megírtuk a *Sáromberke 1319–1994 c.* kötetet, mindenképpen dicséretreméltó jelenségként, más helységekben is elindult az érdeklődés az erdélyi falu, szülőhelyünk, szülőfalunk történeti múltja iránt. A honfoglalás millicentenáriumi, majd a magyar államiság kialakulása ezredik évfordulójának köszöntése csak fokozta az önismereti érdeklődést, a történeti múlt falvankénti feltárását, hiszen hosszú évtizedeken át tilos volt az ilyen jellegű természetes szellemi tevékenység. [...] Mi pedig siettünk nem szégyenkezni, és megkíséreltük gyorsan pótolni a lemaradást. Jelen soraim megírására tehát a felelősség érzete készített. Egy mindenképpen jogos és dicséretes szellemi érdeklődést, úgy érezzük, segítenünk kell az »elburjánzás« ellen.”

Saját korábbi falumonográfia-író sikereit, szakmai felkészültségét bizonygatja, kihangsúlyozza, hogy több falumonográfia megszületésének munkálataiban részt vett, s mintegy felkínálja szolgálatait a hasonló munkák elkészítését fontolgató amatőrök számára.

Lokális szinten a település első írásos említésének, vagy egy-egy fontosabb (köz)épület, közintézmény fennállásának, neves személyek születésének/halálának évfordulója adja a település története iránti érdeklődés fellángolásának keretét. Az elkészült kötetek bemutatására is a fentiekhez hasonló események szolgálnak alkalomul. Emellett a templombúcsú, falunap, kortárs-találkozó azok az események, melyek a lokális történelem textusainak ritualizált bemutatásának helyet adnak.

Médiумok és alakzatok

A falutörténetek írói különböző médiumokat használva teszik elérhetővé a lokális történelem textusait. A nyomtatásban megjelent falutörténeteknek csak egy része jelenik meg önálló könyv formájában, ezt tekinthetjük a lokális történelem megjelenítésének ideális alakzatának. A falutörténetek egy igen jelentős része – mintegy áthidaló megoldásként – közművelődési lapokban, magazinokban, megyei és regionális kulturális és közművelődési folyóiratokban lát napvilágot. Ezek kisebb mértékben épülnek be a helyi társadalom tudatába, és kerülnek használatba a településen. A számítástechnika és az internet fejlődésének következtében egyre több település készít saját honlapot, ahol a lokális történelem és a helyi hagyományok is bemutatásra kerülnek. Azonban még a kéziratba maradt – egyházi és családi levéltárakban őrzött – falutörténelmek is rendelkeznek valamilyen nyilvánossággal. A helyi társadalom tagjai tudnak létezésükről, adataikat az iskolai és az egyházi oktatás egyaránt használja.

A falutörténetek és a hagyomány megjelenítésének viszonya(i)

A falumonográfiaíróknak a népi kultúráról és a helyi hagyományokról kialakított szemléletét több tényező is befolyásolja. Az egyik legfontosabb szempontot az jelenti, hogy – mint azt már korábban említettük – a falutörténetek szerzői vagy a szerzők men-

torai között igen ritkán szerepelnek néprajzkutatók. A szerzők jórészt olyan személyek, akiknek nincs megfelelő tájékozottságuk a néprajztudomány eredményeivel kapcsolatosan, s mint ilyen a 'népi' vagy a 'hagyományos' kultúra mibenlétével kapcsolatos elméleti tudásnak sincsenek birtokában. A népi kultúrára és annak bemutatásához szükséges szempontokra vonatkozó tudásuk nincs, vagy közvetett forrásokra támaszkodnak. Mivel a szerzők képzettségüket és foglalkozásukat tekintve egyaránt nagyon sokféle közegeből származnak, a falutörténetek sokféle módon közelítenek a helyi hagyományok és a népi kultúra bemutatásához. Ezeket az attitűdöket három általánosan érvényesülő típusba sorolhatjuk: monografikus, mozaik-szerű és elszórt bemutatás.

Viszonylag kevés azoknak a falutörténeteknek a száma, melyek a helyi népi kultúra monografikus bemutatására törekednek. Ezek jól strukturált módon, alfejezetekre bontva igyekeznek a helyi hagyományokra vonatkozó teljes tudást bemutatni. Ez a fajta attitűd leginkább olyan többszerzős kötetek esetében érvényesül, melyek elsősorban a szakmához és nem a helyi közösséghez szólnak. Ezeknek a falutörténeteknek a felépítésén, szemléletén és nyelvezetén egyaránt érződik az *Erdélyi Fiatalok* által az 1930-as években kezdeményezett falukutatások hatása.

A monográfiák egy másik része csak felvillantja a helyi népi kultúra egy-két területét, de nem igyekszik annak minél átfogóbb bemutatására. A népi kultúra egy-egy területére vonatkozó hosszabb-rövidebb fejezetek nem helyi gyűjtés vagy megfigyelés alapján készülnek, a szerzők azzal dolgoznak, ami már megvan, elérhető. A helységben korábban végzett néprajzi gyűjtőmunkák eredményei mellett kézikönyvek és egy-egy részterület (népszokások, népi építészet, gazdálkodás) monografikus feldolgozásaira támaszkodnak, ezért gyakran a helyi sajátosságok bemutatása helyett általános megállapításokat tartalmaznak. Ezek a monográfiák rendszerint felkérésre és adott időre készülnek, amatőrök írják, és a helyiek igényeihez igazodnak, számukra készülnek. A népi kultúra bemutatásával kapcsolatos fejezetek a kötet kisebb részét teszik ki: terjedelmük alig pár oldaltól 25–30 oldalig terjed. A szerző és néhány idősebb személy emlékei mellett néhány ismertebb, könnyen elérhető szakmunka és kézikönyv adataira támaszkodnak.

A legtöbb falutörténet csak szórványosan elejtett utalások történnek a helyi hagyományokra, általában az életmóddal, oktatással és gazdálkodással kapcsolatos fejezetekben, vagy a mellékletként megjelenő fényképek révén van jelen. Ezeket a falutörténeteket történészek vagy a történetírás módszereitől ihletett amatőrök írják. A művek a közösség számára készülnek, sok közülük közel áll az egográfiákhoz.

Közös a falutörténetekben, hogy a helyi hagyomány leírásakor ritkán alkalmaznak történeti perspektívát, ezért nehéz eldönteni, hogy a még élő, a 20. század során eltűnt, ezért csak a közösség emlékezetében élő, vagy a rég feledésbe merült, archívumokban és könyvekben fellelhető hagyományok bemutatásáról van szó. Ezekből a fejezetekből sokkal inkább az olvasható ki, hogy a szerzők mit vélnek 'helyi hagyomány' alatt érteni, miről gondolják azt, hogy a hagyományok körébe tartozik.

Ezeknek a falutörténeteknek egy másik tipikus, visszatérő hiányossága, hogy a néprajzi adatokat csak felsorolják, de nem értelmezik azokat, vagy ha igen, akkor erre avult látásmód jellemző (lásd Imreh 1993: 142).

Igaz kis számban, de – elsősorban a kiadott falumonográfiák között – akadnak olyanok is (pl. Disznajó, Havad, Magyaró, Kakasd), amelyek esetében a helyi népi kultúra és népelet kerül részletes bemutatásra. A történeti adatok használata háttérbe szorul, a település múltjának feltárása és bemutatása vázlatos, csak néhány történeti kézikönyv és egyházi irat adataira támaszkodik – a múlt birtokba vétele nem történik meg.

Falutörténet és örökségesítés. Kinek a nevét őrzi a szöveg?

A falutörténetek a helyi társadalomról és szereplőiről szólnak. Ezért egy közösség számára tétje van annak, hogy kiknek a neve kerül bele a falutörténetbe. A munkák gyakran visszatérő motívuma a helyi előjárók – lelkészek, kántorok, gondnokok, tanítók, falubírók, polgármesterek, tanácsosok stb. – nevének felsorolása. Néhány esetben a teljes kortárs társadalom bemutatásra kerül (pl. *Sáromberke 1319–1994*).¹⁶⁸ Ugyanakkor legalább ennyire fontos az is, hogy ki írja a lokális történelmet. A falumonográfiák ugyanis elsősorban maguknak a szerzőknek a nevét örökítik meg. Ez a fajta magatartás főleg a dinasztikus szemlélet jegyében készült történelmek esetében van így, ahol a történetet folyamatosan átítatják a szerző személyes emlékei. Ezáltal a szerző és az adatközlők, vagy a helyi társadalom nem egyszer konfliktuális viszonyba kerülnek egymással. A kutatásból az derült ki, hogy egy-egy településen belül létezik egyfajta konszenzus arra nézve, hogy ki, és milyen kvalitások birtokában érdemes egy település történelmének megírására. A helyi társadalom saját elitjében – a közösségben élő és/vagy dolgozó értelmiségiek, vagy a településről elszármazott szellemi elit – azonosítja a lokális történelem megszerkesztésének specialistáját. Őket elsősorban képzettségük és korábbi írói tevékenységük jogosítja fel ennek a szerepnek a gyakorlására. A közösség részéről ez az elv néha elvárás formájában is megfogalmazódik.

Összefoglalás

A falumonográfia, a lokális történelem felé fordulás a hagyományos falu, a hagyományos közösségek felbomlásának, a horizontok szétesésének következtében megindult akkulturációs folyamatok eredménye/terméke. A lokális hagyományairól levált, elide-

¹⁶⁸ Ez a fajta szemlélet a lokális történelem megszerkesztését és kihelyezését szolgáló szövegtípus esetében is érvényesül. Keszeg Vilmos az erdélyi toronygombiratokról szóló könyvében mutat rá arra, hogy ezek a szövegeknek előszeretettel közlik a helyi társadalom előjáróinak névsorát, de akár a kortárs közösség összes tagja megemlékezésre kerül (Keszeg 2006: 69–87).

genedett ember a lokális közösségében is az otthontalanság érzésével küszködik, és ebben a bizonytalanságában a múlt felé fordul, innen vár visszaigazolást.

A falutörténet az örökségesítés szándékával készül, az örökségképző tevékenység termékének számít. Szerzői az idő mellett a helyi hagyományokat, rokoni relációkat, családi történeteket és személyes emlékeket egyaránt az örökség részévé teszik. A történelmi események, a hajdani népeletet bemutató részletek, névsorok, archív dokumentumok, korabeli fényképek és térképek révén időtlenítve teremtik újra és vizualizálják az egykori falut. Emellett a településről elszármazottak számára a falutörténet az szülőföld-kép építés fontos részét képezik (lásd Ilyés 2003: 52). A szülőfalu emlékét, a lokalitást patrimonizálják. Emellett a szerzőkben a jelen kihívásainak és kérdéseinek megoldásának vágya is ott munkál. A településtörténet által feltárt örökség Egyed Ákos szerint beépül a mai valóságunkba és „a múlttal való kapcsolatteremtés előmozdíthatja egy-egy tájegység, vidék gazdasági-társadalmi és kulturális arculatának, életének kívánt mederbe való terelését. S ami szintén nem mellékes: óvhatja a tájat az egyhangúvá válás [...] veszélyétől” (Egyed 1981: 15). A helyi hagyományok számbavétele is ezt a célt szolgálja. Bemutatásuknak tétje van: újjáélesztésük révén a szerzők alternatív életvezetési modelleket kínálnak a társadalom elé. Ezzel magyarázható, hogy ott ahol a hagyományokra vonatkozó források elapadnak a szerzők más települések és régiók hagyományaira vonatkozó adatokból építkeznek.

A falutörténet írói leggyakrabban a helyi közösség tagjai közül kerülnek ki, lelkes amatőrök, akik a kutatás azon területeit veszik birtokukba, ahova a tudomány nem ér el, az élet azon dimenzióit tárják fel, ahova a kívülről érkező személy nem, vagy csak kivételes esetben tekinthet be (Keszeg 2005a: 335). A történelmi, néprajzi kutatás módszerét és a bemutatás modelljét írásokból, könyvekből tanulták, jellemző rájuk a tudományos apparátus használatának hiánya (lásd Imreh 1993: 141).

Mivel a történelmi adatok hiánya, a kronológia foghíjai lehetőséget adnak a találgatásokra, elméletalkotásokra a szerzők itt élnek ki misztikum, a rejtély iránti vonzódásukat. A történelmi időbe ágyazott események mellett, egyfajta időtlen keretbe ágyazott mitikus eseményeket hoznak létre. Ahol erre a mitizáló gesztusra nem kerül sor, ott a hagyományok tárgyalása is nagyobb teret kap. A népi kultúra bemutatása vonatkozó részek a falutörténetek esetében a – helyi források révén el nem érhető – régmúlt eseményeit és a (teremtés)mitoszokat helyettesítik.¹⁶⁹ Egyszerre számítanak olyan *megalapozó történeteknek* (lásd J. Assmann 1999: 52), melyek az őseredet igazolásának eszközeiként tekinthetők, és olyan – leginkább a *mágikus realizmus* technikájához (Bényei 1997, Papp 2006) közel álló – eljárásnak, mely a lokális történelem szövegének irodalmiasítását, a

¹⁶⁹ Ez a fajta magatartás a 19. század végén és a 20. század elején még a magyar történet- és néprajztudomány művelői előtt sem volt idegen. Többek között Ipolyi Arnold és Diószegi Vilmos is a kortárs és dokumentumokban fellelhető népköltészeti alkotások és népszokások egyes elemeire, illetve a hiedelmekre alapozva próbálta meg a magyar ősvallás és mitológia rekonstrukcióját.

szöveg olvasmányosságát biztosítják. Emellett ezeket a részeket az egzotikum termelésének forrásaiként is kezelhetjük.

Írói számára a történelem, a múlt kronológiát, azaz események és személyek nevét tartalmazó listát jelent. Mivel a népi kultúra egésze nem listázható, ezért bemutatása is nehézségekbe ütközik: legtöbb esetben csak egyes területeinek (szokások, népköltészeti alkotások, hiedelmek) listaszerű felsorolásra szorítkoznak. A szerzők a népi kultúrát területekre és műfajokra tagolják, az organikus kultúráról organizált leírást, az egyedi eseményből típust és szabályt kreálnak.

A falutörténetek jelentős része a népi kultúráról mintegy „mellékesen”, az életről, a történelemtől leválasztva ejt szót, rendszerint az írás utolsó fejezeteiben. Ezzel azt sejteti, hogy a hagyományos kultúra olyan valami, ami még azelőtt elveszett, hogy feljegyzések készültek volna róla, a jelenben már csak maradványai vannak még meg. Ezekben az esetekben a népi kultúrával kapcsolatos adatok az életmódról szóló fejezetekbe kerülnek bemutatásra, sokszor indirekt módon.

A falutörténetek az élő hagyományokat, az azokról született – a szerzők vagy az adatközlők által megfogalmazott – szubjektív reprezentációkat/interpretációkat a kommunikatív emlékezet közegeiből kiemelve a kulturális emlékezet részévé teszik. A hagyomány ezáltal leválik az őt fenntartó közösségről, átkerül egy olyan környezetbe, ahol funkciója és az általa termelt jelentések egy része megszűnik, átalakul.

A falutörténetek megírása során a helyi hagyomány birtokba vétele és letétbe helyezése történik meg. Néhány esetben azonban épp ennek ellenkezőjével állunk szembe. A szerzők, akiknek nem állnak rendelkezésére a helyi hagyományokra vonatkozó adatok, különböző kiadványokban megjelent, közeli településekről vagy régióból származó adatok felhasználásával mintegy létrehozzák, megkreálják azokat. Ezek a hagyomány-leírások a kitalált hagyomány kategóriájába sorolhatók.¹⁷⁰

A falutörténetek népi kultúráról alkotott szemléletét meghatározza a szerző képzettsége: a tanítók és irodalom szakos tanárok a népszokások költészetének és a folklórszövegek bemutatására helyezik a hangsúlyt; a lelkészek a jeles napi ünnepekhez kapcsolódó népszokásokra koncentrálnak, bemutatásuk során a keresztény tanokkal összhangban lévő szemléletet és nyelvezetet érvényesítenek.

A nagy történelmi fordulópontok és a társadalom gyors átalakulása elbizonytalanítja a közösségeket, és ebben a bizonytalanságban az írás – tartóssága révén – a stabilitás, a folytonosság megteremtésének lehetőségével kecsegteti az egyént és a csoportot egyaránt. Ezért a társadalom szintjén lezajló gyors átalakulások idején a falutörténetek is megszorodnak.

Az internet használatának gyors és széleskörű elterjedésével a falutörténetek, vagy azok egy-egy részlete az interneten (egy-egy régiót vagy települést bemutató honlapo-

¹⁷⁰ Hasonló megoldásokkal találkozni az intézményi (iskola, helyi tanács), vagy egyesületi keretben szervezett néptánc oktatása és a hozzá szorosan kapcsolódó népviselet kialakítása és használata terén is.

kon, online tudástárakban, digitalizált kiadványokban stb.) is visszaköszön. A falutörténetek megjelenítésének ezen formája merőben eltér az általunk megszokottól. Hiszen, ahogy Szűts Zoltán is rámutat könyvében, nem nehéz belátni, hogy „a technológia elterjedésével az alkotások, a tárgyak most már nem évszázadokon át alig változó kontextusban jelennek meg, [a könyvek], a múzeumok és a térképek szerepét az augmentált valóság veszi át, a gyűjteményt pedig a közösség hozza létre, egy olyan térben, melyben a közösségi média kánonja érvényes. Ebben a kontextusban a kurátor szerepét a valóságra rakódó réteg készítője tölti be” (Szűts 2013: 202). Ez a készítő pedig leginkább nem tudós (történész, néprajzkutató, levéltáros stb.), nem hivatalnok, még csak nem is népnevelő, vagy lelkes amatőr, hanem maga a felhasználó. Az internet, mint a lokális történelmet és a helyi hagyományt hordozó kontextus történelem megszerkesztésének, valamint a hagyományápolásnak és hagyományörzésnek egy minden szempontból új formájának tekinthető, ahol „a közvetítés közege, a digitális platform maga anyagtalan. A digitális kontextusban az információ távol kerül mind a forrástól, mind a hordozójától. Ahogy távolodunk a tárgyi világtól, úgy növekszik a megbízhatatlanság, a hamisítás, a másolás mértéke” (Szűts 2013: 22). Ebben a közegben a megjelenített lokális történelem interaktív fikcióvá (lásd Szűts 2013: 97) alakul. Az offline, lokális térből származó adatok áthelyezése az online digitális térben egyfajta *remixet* hoz létre, mely jórészt meglévő alkotóelemek újrafelhasználásán alapul. Itt a felhasználó által hozzáadott érték a megosztásban és a véleménynyilvánításban merül ki (Szűts 2013: 145).

Annak ellenére, hogy a településtörténetet egy személy, vagy egy szűk munkacsoport készíti el, a településtörténet alapjául szolgáló narratív bázist és interpretációs modellt mindig egy emlékezőközség, vagy még pontosabban interpretív közösség alakítja ki és tartja mozgásban, az ismétlődő témaorientált történetmondás révén.

A településtörténetek szövegei egyszerre progresszív és repetitív szövegek. Szerzőik, bár a korábban készült források (egyházi iratok, személyes feljegyzések, kéziratos falutörténetek) anyagából építkeznek, mégis ezekkel szemben fogalmazódnak meg. Rivalizálnak velük, pontosítják, kiigazítják vagy megcáfolják azok kijelentéseit. Ugyanazokra a forrásokra támaszkodnak, de a felhasznált források adatait folyamatosan átértékelik és újraértelmezik. A település egymást követő történeteinek szövegei megismétlik az előzőek állításait, de folytatják és továbbírják azokat, az elbeszélt múltat újra és újra közel hozzák a jelenhez.

A szerzők túlnyomó többségére jellemző, hogy a lokális történelem megszerkesztése során a múlt eseményeit autobiografikus keretbe helyezve mutatják be, ezáltal a múlt, a történelem domesztikálására, familiarizációjára és perszonalizációjára tesznek kísérletet. Munkájukban a szövegszerűség mellett ezt az elbeszélő technikát az élményszerűség is jellemzi.